

Dram mətnində, personaj nitqində sintaktik bütöv(parça) anlayışı

Nitq axınının real sintaktik vahidi cümlə deyil, müəllif fikrini, kompozisiya, anlam, üslubi ritm-intonasiya vəhdətini tərtib edən cümlələr qrupudur. Bu qrup nitq epizodu, fikir vahidi, kontekst vahididir.

Cümlələr arasında anlam əlaqəsi praktika üçün hər bir cümlənin anlam məzmunu qədər vacib olan problemdir. Ancaq səhnə nitqinə tətbiq etdikdə cümlələr arasında bu cür anlam əlaqəsi daha artıq əhəmiyyət kəsb edir. Öz aralarında prozaik bənd elementləri kimi sıx bağlanan cümlələr öz-özlüyündə elə-belə mövcud olmuş, müəllif tərəfindən qoyulan nöqtələr qrammatik üzvlənməni əks etdirsə də, cümlələrin sərhədini göstərsə də, əslində fikrin heç də yekunlaşdığını, hər bir cümlənin bitdiyini göstərmir. Əksinə, bu nöqtələr cümlələri bir-biri ilə sıx bağlayır.

Vahid bir mətn parçasında rast gəlinən nöqtələr həmin mətnin səsləndirilməsi zamanı başqa durğu işarələrinə çevrilir, fikrin müəyyən mərhələdə dəyişlənmə və inkişaf sərhədi kimi qəbul edilir, bütöv nitq vahidi fonunda. Mürəkkəb sintaktik bütöv fonunda hərəkətin inkişafını əks etdirir.

Aşağıdakı nümunələrə baxaq:

MRS WARREN ... I always wanted to be a good woman. I tried honest work; and I was slave-driven until I cursed the day I ever heard of honest work. I was a good mother; and because I made my daughter a good woman she turns me out as if I was a leper. Oh, if I only had my life to live over again!

(Mrs Warren's Profession)

Burada cümlələr arasında nöqtə qoyulmuş, hər bir fraza yazıda nəticə, sonluq kimi təqdim edilmişdir. Cümlələrdə nöqtə qoyulmasına baxmayaraq, bu, frazanın şifahi nitqdə yekunlaşdığını, fikrin bitdiyini göstərmir, fikrin müəyyən mərhələdə dəyişlənmə və inkişaf həddləri kimi qəbul edilir, sintaktik bütöv içərisində hərəkətin hələ inkişaf etdirilməli olduğunu göstərir. Bu şəraitdə nöqtə əslində vergül funksiyası daşıyır.

Epizodun anlamı, onun daxili əlaqəsi, vəzifələri, müəllifin üslubi xüsusiyyətləri kimi, onun intonasiyası, təhkiyə manerası kimi, prozaik bəndin təhlili zamanı aşkar edilir.

Prozaik bənddə birinci, başlanğıc hökmü, bütün məntiqi bütövün inkişaf etdiyi ümumiləşdirmə kimi mühüm rol oynayır. Bu ümumiləşdirmə sankibütün epizoda ton verir, onu səciyyələndirir.

Lord Goring ... I am not a Pessimist (*b a ş l a n ğ ı c h ö k m ü*)
Indeed I am not sure that I quite know what pessimism really means. All I do know is that life cannot be understood without much charity, cannot be lived without much charity. If it is love, and not German philosophy, that is the true explanation of this world, whatever may be the explanation of the next. And if you are ever in trouble. Lady Chiltern, trust me absolutely, and I will help you in every way I can. If you ever want me, come to me for my assistance, and you shall have it. Come at once to me.

(An Ideal Husband)

VIVIE (guilty) I hardly find you worth thinking about at all now (*b a ş l a n ğ ı c h ö k m ü*) When I think of the society that tolerates you, and the laws that protect you – when I think of how helpless nine out of ten young girls would be in the hands of you and my mother – the unmentionable woman and her capitalist bully –

(Mrs Warren's Profession)

Müəllif mətnində prozaik bənd daha çox hallarda abzas vasitəsi ilə, bəzən isə bir neçə abzasla ifadə edilir.

Abzas iövzu vəhdəti ilə bir-birinə bağlanan bir sıra sadə və ya mürəkkəb cümlələrdən gəşkil olunur. Abzasın dərin daxili məzmunu olur. O, məsələnin müəllif həllini, hər bir hekayə epizodunun əhəmiyyətini dəqiqləşdirməyə, mətnin üslubi xüsusiyyətlərini hiss etməyə köməklik göstərir. Abzas özünəxas dürgü işarəsi funksiyasını yerinə yetirir, çünki özündən əvvəlki nöqtəni dərinləşdirir və fikrə təmamilə başqa bir geniş verir. Abzasın glçüləri müəllifin məqsədindən tam asılı olaraq, çox müxtəlif ola bilər. Nasirlər və dramaturqlar bəzən yalnız personajların replikalarını və hərəkətin inkişaf mərhələlərini abzasla ayırmır, həm də abzasa mətnarxası anlamı açıqlamağa kömək edən böyük daxili anlam verirlər.

Dramaturji məntlərdə, bir qayda olaraq, personajın nitqi özü ayrılıqda sərbəst bir nitq epizodu yaradır. Aşağıdakı misalda iki qrup, iki sintaktik bütöv özünü açıq-aşkar büruzə verir:

Gwendolen: Personally I cannot understand how anybody manages to exist in the country, if there is anybody who does. The country always bores me to death.

Cecily: Ah! This is what the newspapers call agricultural depression, is it not? I believe the aristocracy are suffering very much from it just at present. It is almost an epidemis amongst them, I have been told. May I offer you some tea, Miss Fairfax?

(O. Wilde. The Importance of being Earnest)

Göründüyü kimi, personajlardan hər birinin nitqində rekplika ayrıca bir sintaktik parça kimi təqdim edilmişdir.

Bu vəziyyət yalnız dram mətnləri üçün səciyyəvi sayıla bilər. Belə ki, başqa epik əsərlərdə, romanda, povest və hekayədə sintaktik bütöv özü bir abzasda, eləcə də iki-üç abzasda yerləşdirildiyi halda, dramaturji mətnlərdə, bir qayda olaraq, yalnız bir abzasda verilir. Müşahidələr göstərir ki, bu zaman iki və daha çox abzasda yerləşdirilməli olan sintaktik bütövün abzas bölgüsü replikanı müşayət edən müəllif remarkası vasitəsi ilə aradan qaldırılır. Məsələn;

Mrs EYNSFORD HILL. How dreadful for you!

LIZA. Not a bit. It never did him no harm what I could see. But then he did not keep it up regular. [Cheerfully] On the burst, as you might say, from time to time. And always more agreeable when he had a drop in. When he was out of work, my mother used to give him fourpence and tell him to go out and not come back until he'd drunk himself cheerful and loving-like. Theres lots of women has to make their husbands drunk to make them fit to live with. [Now guide at her ease] You see, it's like this. If a man has a bit of a conscience, it always tatakse him when he's sober; and then it makes him low-spirited. A drop of booze just takes that off and makes him happy. [To Freddy, who is in convulsions of suppressed laughter] Here! What are you sniggering at?

(Pygmalio)

Elizanın nitqində verilmiş müəllif remarkalarını (Cheerfully; Now quite at her ease; To Freddy, who is in convulsions of suppressed laughter) mətndən çıxarmaqla, sintaktik bütövü, təhkiyə janrında olduğu kimi, müxtəlif abzaslarda yerləşdirmək mümkündür:

Not a bit. It never did him no harm what I could see. But then he

did not keep it up regular.

On the burst, as you might say, from time to time. And always more agreeable when he had a drop in. When he was out of work, my mother used to give him fourpence and tell him to go out and come back until he'd drunk himself cheerful and loving-like. Theirs lots of women has to make their husbands drunk to make them fit to live with.

You see, it's like this. If a man has a bit of a conscience, it always takes him when he's sober; and then it makes him low-spirited. A drop of booze just takes that off and makes him happy.

Here! What are you sniggering at?

Beləliklə, roman, povest və hekayədə fikir vahidi, kontekst vahidi kimi çıxış edən cümlələr qrupunun, yəni sintaktik bütövün bir abzas yaratması heç də mütləq tələb kimi qoyula bilməz. Bu yalnız dram mətnində, personaj nitqində mümkün olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Mətni anlama modelləri, Bakı, 1999

2. Axundov A. Dil və mədəniyyət Bakı, Yazıçı, 1992

3. Qurbanov A.M. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 1987. Gryce H.P.

4. Utterer's meaning, sentence-meaning and word-meaning. Foundations of Language, 1968, vol.5.

5. Wilde Oscar. Plays, Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1961

6. Shaw B. Pygmalion, Moscow, Higher School Publishing House, 1972

dos. Kamal Hacıyev
ADU

Xüsusi nitq hissələrinin müasir durumu və əsas xüsusiyyətləri

Türkologiya və o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələri problemi tam həll edilməmişdir. XX əsrin ikinci yarısına qədər Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələri və söz problemi kimi ümumi nəzəri məsələlərlə, demək olar ki, məşğul olmamışlar. Ona görə də ya nidalar başqa nitq hissələrinin içərisində verilmiş, ya da başqa nitq hissələri nidalara daxil edilmişdir.

Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində uzun müddət təqlidi